

Ljiljana Kolenić

RJEČNIK TOME BABIĆA HRVATSKI POJMOVNI RJEČNICI

dr. Ljiljana Kolenić, Pedagoški fakultet, Osijek, pregledni članak, Ur.: 11. rujna 2000.

UDK 811.163.42'374.2
811.163.42(038)=124

Tomo Babić objelodanio je 1712. latinsku gramatiku protumačenu i hrvatskim jezikom pod naslovom Primma grammaticae institutio pro tyronibus illyricis accomodata. U gramatici je na kraju drugoga izdanja priložen hrvatsko-latinski pojmovni rječnik. Koliko je do sada poznato, to je prvi hrvatski pojmovni rječnik na koji naslijeduju kasniji leksikografi. U članku se govori o tome kako je i prije i poslije Babićeva rječnika grupiranje riječi po pojmovnim grozdovima bilo poznato u hrvatskim rječnicima. Naime, i abecedni rječnici ponekad uz određene natuknice postaju pojmovni. U članku se navode primjeri iz Mikaljina, Belostenčeva, Stullijeva rječnika koji su uz određene natuknice ustrojeni kao pojmovni rječnici.

Ključne riječi: pojmovni rječnik, abecedni rječnik, povijest hrvatske leksikografije, Tomo Babić

Naša su stara jezikoslovna djela, rječnici i gramatike, uglavnom dvojezična ili višejezična. Prvi cijelovito tiskani hrvatski rječnik Fausta Vrančića (Vrančić 1595.) *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae* (Mleci 1595.) petojezičnik je, kao što se i iz naslova vidi, a prva hrvatska gramatika Bartola Kašića (Kašić 1604.) *Institutionum linguae illyricae libri duo* (Rim 1604.) protumačena je latinskim jezikom. Rječnik Ivana Belostenca *Gazofilacij* (Belostenec 1740.) dvojezični je, latinsko-hrvatski i hrvatsko-latinski. Rječnik Jurja Habdelića *Dikcionar* (Grac 1670.) također je dvojezični, hrvatsko-latinski (Habdelić 1740.). Rječnik Jakova Mikalje *Blago jezika slovinskoga* (Ancona-Loretto 1649.) jest trojezični, hrvatsko-talijansko-latinski (Mikalja 1649.). Rječnik Ardelija Della Belle *Dizionario italiano, latino, illirico* (Mleci 1728.) jest trojezičnik, talijansko-latinsko-hrvatski (Della Bella 1728.). U rječniku se nalazi i gramatika hrvatskoga jezika koja je protumačena talijanskim jezikom. Knjižica Blaža

Tadijanovića koja je i gramatika i rječnik, *Svašta po malo* (Magdeburg 1761.) dvojezična je, hrvatsko-njemačka (Tadijanović 1761.), *Nova slavonska i nimačka gramatika* Matije Antuna Reljkovića (Zagreb 1767.) hrvatska je gramatika protumačena njemačkim jezikom (Reljković 1767.), a u njoj se nalazi i hrvatsko-njemački rječnik. Gramatika Marijana Lanosovića *Neue Einleitung zur slavonischen Sprache* (Osijek, 1778.) hrvatska je gramatika protumačena njemačkim jezikom (Lanosović 1778.), također sadrži njemačko-hrvatski rječnik, a treće njezino izdanje *Anleitung zur slavonischen Sprachlehre* (Ofen 1795.) ima i primjere na mađarskom jeziku (Lanosović 1795.). Rječnik Joakima Stullija *Rječosložje* (Stulli 1806.) trojezičnik je hrvatsko-talijansko-latinski. Ovdje sam navela samo neke primjere naših starih rječnika i gramatika, ali moglo bi se nabrojiti mnogo više.

Kao što se iz pregleda vidi, hrvatske su stare gramatike bile protumačene kojim stranim jezikom, latinskim, talijanskim, njemačkim. Kao što je poznato, bosanski franjevac Tomo Babić napisao je latinsku gramatiku *Primma grammaticae institutio pro tyronibus illyricis accommodata* (Mleci, 1712.) koja je protumačena ne samo latinskim, nego i hrvatskim jezikom. Gramatika je doživjela i drugo izdanje 1745. godine.¹ Namijenjena je školi, dakle, želi se pomoći hrvatskim učenicima da lakše nauče pravila latinske gramatike, pa su tumačenja i na hrvatskom jeziku. Tomo Babić izrijekom kaže da je gramatika namijenjena onima što tek počinju učiti latinski jezik: "Zato je moja odluka dicu bosansku uputiti koja drugoga jezika ne imadu, kako govori Jeremija prorok, *Pervuli patierunt panem, & non erat qui frangeret eis*, 4. i zato naučnim ne budi teška, a počimajućim dajem na znanje: *Ita nescientibus fiat cognita, ut tamen scientibus non sit onerosa.*" Autor drži da će "dica" i "počimajući" lakše savladivati latinski jezik ako im se tumačenja daju na hrvatskom jeziku, premda je svjestan da je "mučno iz jednoga jezika u drugi priniti, zašto što je u jednom jeziku muško pleme, u našem je žensko". Kao što su hrvatske gramatike bile protumačene kojim stranim jezikom, tako je Tomo Babić latinsku gramatiku, da bi djeci olakšao učenje, protumačio hrvatskim jezikom. Višejezični rječnici bili su korisni za učenje stranih jezika, a hrvatske gramatike protumačene latinskim, njemačkim, talijanskim jezikom omogućivale se strancima da uče hrvatski jezik, odnosno, latinska gramatika Tome Babića omogućila je Hrvatima da uče latinski jezik. Stara su jezikoslovna djela što su ih pisali Hrvati uglavnom nastojala biti što potpunija, pa su se rjećnicima dodavale gramatike, odnosno gramatikama rječnici. Latinska gramatika Tome Babića na kraju ima hrvatsko-latinski rječnik, uglavnom imenica, da bi "dica" mogla učiti latinske riječi. Budući da Babić podučava po kojoj se sklonidbi sklanjaju latinske imenice, uz njih postoji gramatičke odrednice, ali za hrvatske natuknlice nema nikakvih gramatičkih odrednica. Rječnik je pisani po pojmovnim grozdovima, nije abecedni. Po istom sustavu pisani su hrvatsko-njemački rječnici u slavonskim

¹ Ovom će prigodom govoriti samo o tom izdanju Babićeve gramatike, pa su svi navodi samo iz toga izdanja.

gramatikama 18. stoljeća, Tadijanovićev (1761.), Reljkovićev (1767.) i Lanosovićev (1778.) (V. Kolenić 1998., 21-50). Dakle, taj je rječnik Tome Babića mogao biti uzorom kasnijim hrvatskim rječnicima u gramatikama. Zanimljivo bi bilo, međutim, vidjeti je li Tomo Babić mogao imati uzora u ranijim hrvatskim rječnicima.

Ovdje nastojim pokazati kako nizanje riječi po pojmovnim grozdovima nije što nepoznato u hrvatskoj leksikografiji.

Jedno od poglavlja oko kojega Tomo Babić niže riječi povezane s naslovom jest i *Od živina letućih*. U tom poglavlju rječnika javljaju se imenice: *tica/ tičica/ hora/ soko/ jarebica/ grivna jarebica/ kosovica/ drozak...* U tom se dijelu nabrajaju hrvatski nazivi za ptice. Rječnik Jakova Mikalje *Blago jezika slovinskoga* iz 1649. abecedni je rječnik, ali pod natuknicom ptica nalazimo također cijeli pojmovni grozd vezan uz ptice: *ptič, ptičica/ ptič koji leti/ ptica, letušće/ ptica za utoviti/ ptica zatvorena u gajbu/ ptice koje imaju noge široke/ ptice koje imaju noge razcipljene/ ptice divje/ ptice koje lete u visinu/ ptice koje lete nizoko/ lov na ptice/ loviti ptice/ lovac od ptica...*

Jedno je poglavje Babićeva rječnika *Od isbina i smoka*. U tom se dijelu nabrajaju različite vrste jela. Među inima, rječnik daje vrste mesa: *meso/ meso voluje/ meso teletje/ meso skopčeve/ meso vareno/ meso fresko/ meso slano/ meso suho/ meso pečeno...* U Mikaljinu abecednom rječniku stotinjak godina ranije, pod natuknicom *meso* nalazimo: *meso/ meso vareno u svojoj juhi/ meso živine sosišane, mricina/ meso ovnje, od škopca/ meso ovce/ meso od janjeta/ meso kozleće/ meso teletje/ meso kravje/ meso prasče ili svinsko/ meso od prasca divjega/ meso mlado, mekahno/ meso popriganjano/ meso slano*. Premda je Mikaljin rječnik abecedni, on uz natuknicu *meso* ima više pojmove vezanih uz tu imenicu nego pojmovni rječnik Tome Babića. U istom dijelu rječnika pod naslovom *Od isbine i smoka* na kraju Babić nabraja vrste vina: *vino/ vino cilo/ vino plemenito/ vino jako/ vino vodno/ vino izvitreno/ vodnica/ muškat/ malvasia/ vino varenik*. A u rječniku Jakova Mikalje pod natuknicom *vino*, koja dolazi po svom abecednom slijedu čitamo: *vino/ vino pritočeno/ pritočiti vino/ vino plavo/ vino od² godine/ vino od dvi godine/ vino od tri godine/ vino razvodnjeno/ vino odavrielo, koje je pristalo vrieti/ vino staro/ vino zrielo/ vino koje ne može stati/ vino koje može stati/ vino vareno/ vino medeno/ vino izvitreno/ vino muškatio/ vino malvasia/ vino blutavo/...* Iza nabranja različitih vrsta vina dolazi natuknica *vinograd*, baština, pa Mikalja nabraja riječi koje misli da treba zapisati uz *vinograd* (*tko radi vinograd/ činiti vinograd/ saditi vinograd/ opliti vinograd/...*)

Iz ovih se primjera vidi da je i rječnik Jakova Mikalje, nastao stoljeće ranije od Babićeva, također imao elemente pojmovnoga rječnika, premda su natuknice poredane po abecedi. Taj abecedni poredak u Mikaljinu rječniku ipak nije savršen.

² Pogrješkom piše *ad* umjesto *od*.

Dovoljno je samo pogledati navedene primjere (kosa crta uvijek znači novu natuknicu).

Rječnik Tome Babića iz 1745. obaseže 17 stranica. U njemu nalazimo po pojmovnim grozdovima nabrojena imena država i gradova. Valja primijetiti da Tomo Babić nije nabrajao i mora, što se može objasniti malim opsegom rječnika. Međutim, već spomenuti rječnik Jakova Mikalje iz 1649. godine uz mjesto natuknice more zapisuje brojne natuknice vezane uz tu osnovnu: *more/mjesto ušnje u moru/morem poći do Bnetak³ Morovlaška zemlja/po moru, po suhu/more oceansko/More sridnje/ More tatarsko/ More adriansko/ More latinsko, od Toskane/ More kandiocko/ More criljeno/ More tjeskno od Cibilttere/ More gerbenito, ? od pogibili)/more od arcipelaga/ More carigracko/ More crino/ more veliko, široko/ more koje ima vele porat/ more rašireno, valovito/ more tihu/morski odmor/morski boj/morska vojska/morski valovi/ morski vol, morsko⁴ tele/ morski konjic/ morska svinja/ morsko zelje, morski kupus/*. I ovaj dio Mikaljina rječnika zapravo pripada pojmovnom, sustavnom rječniku. Naime, uz natuknicu *more* nižu se mnoge natuknice koje su povezane uz tu osnovnu. Matija Antun Reljković 1767. godine, više od stotinu godina poslije Mikaljina *Blaga* objelodanjuje *Novu slavonsku i nimačku gramatiku* u kojoj se, kako je već kazano, javlja i rječnik složen po pojmovnim grozdovima. U njemu je poglavlje pod naslovom *Od mora i od drugih vodah*. Zanimljivo je da je Reljkovićevih natuknica uz taj naslov manje nego što ih ima Mikalja: *široko more/ Sredzemaljsko more/ Adriansko, Sinje more/ Cerljeno more/ Cerno more/ Valinsko more/ Ledeno more/ morski otok/ zamorje/ uzrast i opadanje morsko/ brig/ brod/ talas, morski valov/ stina u moru, školj/ prud.* Ostale su natuknice u tom poglavlju Reljkovićeva rječnika vezane uz druge vode. Zajedničkih natuknica u Mikaljinu i Reljkovićevu rječniku možemo naći. Tako obojica imaju *široko more*, premda nije jasno je li to ime mora, ocean ili fazem, *Sredozemno more* Reljković zove *Sredzemaljsko more*, a Mikalja *More sridnje, Crno more* ima Reljković (*Cerno*) i Mikalja (*Crino*), *Crveno more* Mikalja zove *More criljeno*, a Reljković *Cerljeno more. Jadransko more* Jakov Mikalja zove *More adriansko*, a Reljković uz *Adriansko more* ima i *Sinje more*. Moguće da mu je i *Sinje more* bilo ime našega mora.

Mogli smo se na temelju primjera uvjeriti da rječnik Jakova Mikalje ima neke elemente pojmovnoga, sustavnoga rječnika. Taj je rječnik nastao prije Babićeva.

Rječnik Ivana Belostenca (1740.) abecedni je rječnik. Pogledamo li samo hrvatsko-latinski dio, vidjet ćemo da na mnogo mjesta *Gazofilacij* ima obilježja pojmovnoga rječnika, pa čak možemo pratiti dosta podudaranja upravo s Babićevim rječnikom. Tomo Babić ima poglavlje u rječniku *Stvari, uda Ijuska*. Između ostalih

³ Većina je Mikaljinih natuknica pisana malim slovom, pa su ovdje velika i mala slova, isto kao i suvremenii slovopis, moji zahvati.

⁴ Pogreškom piše *mosko*, a ne *morsko*.

riječi što se nalaze u tom dijelu rječnika, nalazimo zapisane dijelove tijela. Rječnik nije abecedni, pa ni dijelovi tijela nisu poredani abecednim redom: *tilo čoviće/... udo tila/ sastavci uda/ mozak/ žila/ žilica/ žulj/ krv/ krv prolivena/ sukarvica smrad/ koža/ rana/ suza/...* Ivan Belostenec uz natuknicu *človek* (D.) čovik ima 47 podnatuknica koje je sam obilježio brojem, kao: *človek plemenitaš rimski, benetački, tj. stare plemenitosti vlastelin; človek vre na dobe; človek krugo več, praktik; človek glavni, poglavnik, (D.) poglavica; človek nagel, i ki se ne zna zderžati (D.) prez uzde, neuzderžan; človek ki za ženu ne mari i ne če se ženiti...* Nakon tih 47 podnatuknica o čovjeku, čitamo: *A vezda ovde imaš izpisanje vsega čoveka.* Potom dolazi nabranje dijelova čovječjega tijela ne abecednim redom nego popis natuknica započinje od glave: *glava. 2. verhunec glave, 3. zatilek ili zadnji kraj glave, 4. teme ili pervi kraj glave, 5. lubanja (D.) ljubanja/ skradnjice ili slepoočje slepočnice, vezi, 2. kosti, koje su prek slepoočja/ čelo/ moždani (D.) moždani, mozak, 2. mezdra ili mrena, 3. šuplost ili ono prazno mesto okol moždanih/ las, lasi (D.) vlas, vlasti/ okolišče, kolo, kolobar lasih...* Usporedimo li to s Babićevim popisom "uda ljudskih", vidjet ćemo da je čak i poredak sličan. Naime, Tomo Babić ima ovakav poredak: *glava/ var glave/ pridnja strana gla./ stražnja strana gla./ kost glave/ zatiak/ koža glave/ kose/ perčin/ moždani/ čelo/ marske na čelu...* Uspoređivati se mogu i ostali dijelovi ljudskoga tijela u ova dva rječnika. Primjerice, Tomo Babić zapisuje *zub/ zubi pridnji/ zubi kučnji*, a Ivan Belostenec *zub, 2. zubi pervi ili prednji 3. zubi podočni, 4. zubi kutni, aliti najzadnji, 5. zubi gornji, 6. zubi doljni, 7. zubi červojedni, 8. zubi van iz vust zgledajući, 9. dno Zubno, 10. stranka ali dno gde stoje kutni zubi, 11. kosti koje stalno i krepko vu sebe zube derže, 12. red Zubni, 13. česelji Zubni.* Iz ovoga se pregleda vidi da iako je Belostenčev rječnik abecedni, ima još više riječi koje su poredane po pojmovnim grozdovima od Babićeva pojmovnoga rječnika. Na kraju natuknice *človek* Belostenec zapisuje *Izpisanje človečanskih vekov ili dob u kojem daje razdoblja ljudskoga života (od detinstva do prastarosti ili prestarenja).* Natuknici *človek* posvećuje Belostenec šest stranica svojega rječnika, pa s pravom možemo reći da je u tom dijelu i Belostenčev rječnik pojmovni. Tomo Babić ima poglavlje u rječniku *Od svita, neba, mjeseci i dneva.* U njemu nabraja i hrvatska imena mjeseci onim slijedom kakvim ih poznajemo i danas (v. Kolenić 1998., 15). Pod natuknicom *mesečnjak* Belostenec također zapisuje hrvatske nazive za mjesece, ali budući da je njegova koncepcija hrvatskoga jezika tronarječna, odnosno, sva tri hrvatska narječja ravnopravno sudjeluju u hrvatskom književnom jeziku, on zapisuje sve hrvatske nazive za pojedine mjesece, pa i one što ih donosi Tomo Babić: *1. prosinac, mali božičnjak (D.) sičan, 2. svečen (D.) veljača, 3. sušec, gregorščak (D.) ožujak, 4. mali traven, đurđevščak, 5. rožnjak ili veliki traven, filipovščak, (D.) sviben, 6. klasen, ivanščak, (D.) ljepan, 7. serpen, jakovščak, (D.) sarpan, 8. velikomešnjak, 9. malomešnjak, rujen, 10. miholščak, lukovščak, listopad, 11. vsesvečak (D.) studeni, 12. gruden, velikobožičnjak, (D.) c. prosinac.* Nazivi koje ima Babić i koje danas rabimo u hrvatskom književnom jeziku u Belostenčevu su rječniku zapisani često s oznakom *D.* što znači *Dalmaticae.* Sličnih bismo primjera mogli u Belostenčevu

rječniku navesti još, ali i to je dovoljno za ilustraciju kako i Belostenčev rječnik često od abecednoga postaje pojmovni.

Rječnik Jurja Habdelića (Habdelić 1670.) opsegom nije velik, abecedni je, ali i on ima na nekim mjestima obilježe pojmovnoga rječnika. Već spomenuta natuknica meso u Habdelićevu rječniku ima ove podnatuknlice: *govecko, ovnovo, ovčinsko, janječe, kozleče, svinsko, divje, prez kosti, na rane mertvo, ko se na dalje razhaja.* Takvih primjera možemo naći u Habdelićevu rječniku još.

Rječnik Joakima Stullija *Rječoslože* (Dubrovnik 1806.⁵) također uz neku natuknicu može djelovati kao pojmovni. Tako, primjerice, pod natuknicom *njiva* u Stullijevu rječniku nalazimo ove hrvatske riječi: *zgrade oli njive harati trjeskom, gradom, zlom godinom, njiva desetu dava; njiva pašna; njiva nepašna; njiva oranica; njiva primekočena; njiva posijana; njiva razposlovana, težana: njiva pšenična, žitna; njiva za sadbe; njiva izjedena.* U istom rječniku, pod natuknicom *nos* javljaju se riječi: *nos objesiti; ova mi je stvar u nosu; dobar nos; sarbi me nos; nos zakučast; nos plosnast, plosan, raspšlekan; nos sopolinast, opolinav, mosurast, mosurav; nos komu kipjeti, nos protančen; nos zaparčen, uperčen; pusti se vodit za nos; hoditi komu uz nos.* Razabire se da se uz natuknicu *nos* nižu frazemi povezani uz tu imenicu (*nos objesiti, dobar nos*), ali Stulli nabraja i vrste različitih noseva (*nos plosnast; nos zaparčen, uperčen*).

Pravi se pojmovni rječnici nalaze nakon Babićeva rječnika u gramatici Lovre Šitovića Ljubušaka, Blaža Tadijanovića, Matije Antuna Reljkovića, Marijana Lanosovića. Pored toga, u 19. st., točnije 1833. objelodanjuje Ignat Alojzije Brlić hrvatsku gramatiku protumačenu njemačkim jezikom *Grammatik der illyrischen Sprache* u kojoj također nalazimo pojmovni rječnik po uzoru na Babićev, Tadijanovićev, Reljkovićev i Lanosovićev. Godine 1997. u pretisku je objavljena knjižica pod naslovom *Libellus alphabeticus cum Nonnullis Cathecheticis addito Vocabulario brevi latino, illyrico, germanico* iz 1756. godine. Autor je nepoznat kao i mjesto tiskanja. Pretpostavlja se da je *Abecedar* napisan u Slavoniji. *Abecedaru* je dodan i rječnik latinsko-hrvatsko-njemački, poredan po pojmovnim grozdovima po uzoru na Babićev rječnik. Valja upozoriti da je ova knjižica objelodanjena prije gramatike Blaža Tadijanovića, pa možemo reći da je autor mogao izravno naslijedovati na Babićev rječnik. Babićev rječnik počinje s *Bog, božanstvo, S, Troistvo, Isus, Isukarst, Stvoritelj, a Libellus s Bog, božanstvo, Bog Otac, Bog Sin, Bog Duh Sveti, Sveti Troistvo...*

Kao što se iz navedenoga vidi, Tomo je Babić mogao uzor svojemu pojmovnom rječniku naći u starijim hrvatskim rječnicima (primjerice Mikaljinu) koji pribjegavaju uz neke natuknice zapisivanju riječi po pojmovnim grozdovima. Valja naglasiti da grupiranje riječi po pojmovnim grozdovima nije rijetkost u hrvatskim starim

⁵ Ovdje dajem primjere samo iz toga izdanja

rječnicima, pa nije veliki korak od abecednoga rječnika koji u određenim trenutcima postaje pojmovni do pojmovnoga rječnika. Stari hrvatski abecedni rječnici nekim su natuknicama posvećivali veću pozornost, pa su uz njih nizali riječi po pojmovnim grozdovima. Bilo bi zanimljivo usporediti u tom smislu nove hrvatske rječnike.

LITERATURA

- Faust Vrančić: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*, Mleci 1595.
- Bartol Kašić: *Institutionum linguae illyricae libri duo*, Rim 1604.
- Jakov Mikalja: *Blago jezika slovinskoga*, Ancona-Loretto 1649.
- Jakov Mikalja: *Blago jezika slovinskoga*, Loretto 1649.
- Juraj Habdelić: *Dictionar ili reči slovenske zvezkšega ukup zebrane*, Grac 1670.
- Ivan Belostenec: *Gazophylacium seu Iation.illyricorum onomatum aerarium. Gazophylacium illyrico-latinum*, Zagreb 1740.
- Tomo Babić: *Primma grammaticae institutio pro tyronibus illyricis accomodata*, Mleci 1712. Drugo izdanje 1745.
- Blaž Tadijanović: *Svašta po malo iliti kratko složenje imenah i ričih u ilirski i njemački jezik*, Magdeburg 1761.
- Matija Antun Reljković: *Nova slavonska i nimačka gramatika*, Zagreb 1767.
- Marijan Lanosović: *Neue Einleitung zur slavonischen Sprachlehre*, Osijek 1778. Treće izdanje: *Anleitung zur slavonischen Sprachlehre*, Ofen 1795.
- Joakim Stulli: *Rječosložje A-O Illir. Ital. Lat.*, Dubrovnik 1806.
- Ignjat Alojzije Brlić: *Grammatik der illyrischen Sprache*, Budim 1833.
- Josip Vončina: *Jezična baština*, Književni krug, Split 1988.
- Zlatko Vince: *Putovima hrvatskoga književnoga jezika*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1990.
- Milan Moguš: *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Nakladni zavod Globus 1995.
- Ljiljana Kolenić: *Riječ o riječima*, Pedagoški fakultet, Osijek 1998.

SUMMARY

Ljiljana Kolenić

The paper deals with one of the first Croatian thesaurus written by Tomo Babić in 18th century. The article compares Tomo Babić's thesaurus with other Croatian dictionaries written before and after this one.

Key words: *thesaurus, dictionary, the history of Croatian lexicography, Tomo Babić*